

İran'da Derebeylik Meselesine Dair¹

'Marksizm Yıllıkları'nda² Marks'ın Doğuda derebeyliğin yokluğu meselesine ilişkin Mezopotamya, İran ve başka yerlerde tarımın büyük ırmaklardan geçirilen kanallara dayandığını anlatan mektubu neşredildi. Bu, ancak tüm halkın ortak çabasıyla gerçekleştirilebilecek bir iştir. Marks, bunun neticesinde bu ülkelerde özel tarımın olmadığı görüşündedir³. Ayrıca yazıda çeşitli ülkelerin yapay sulama sistemleri karşılaştırılır. Mezopotamya, Doğu İran ve Hindistan'da suni sulamanın temelini halkın müşterek girişimiyle büyük ırmaklardan geçirilen kanallar oluşturur, İran'ın batı ve orta bölgelerinde ise tamamen farklı koşullar söz konusu. Bu bölgede büyük nehirlerin olmadığını görmek için haritaya bakmak yeterli; burada kehriz sulama sistemi uygulanır: kuyular, geniş arazilerde kendi aralarında galerilerle birleştirilir. Galeriler suyun buharlaşma alanını asgariye indirmek için yeraltında yapılır. Su, sadece tarlaların olduğu yerde yeryüzüne çıkartılır. Bu büyük emek gerektiren sistem İran'da çok eski zamanlardan beri uygulanır. Önceden bazıları İran'da su kıtlığının, zamanla kuruma sürecine bağlı olarak oluştuğunu savunurdu. Kuruma sürecinin tarih devirlerine yansiyacak kadar hızlı ilerlediği fikri günümüzde geçerliğini yitirdi. Kuruma sürecinin gerçekleşip gerçekleşmediği meselesi tarihçileri değil, tabii ilimler temsilcilerini ilgilendirir. Bazı jeologlar böyle kuruma sürecinin olmadığını savunur; tarihçileri ise eğer böyle bir süreç varsa bile, çok yavaş ilerlediği ve tarihin gidişatına etki etmediği ilgilendirir. Günümüzde genel sulama koşulları bin yıl öncesine benzer. Çalışmalarında birkaç kere alıntı yaptığım Polibius'un⁴ sözlerine göre, kehriz sistemiyle sulama İran topraklarında eski çağdan beri mevcut ve devlet tarafından değil, devletin araziyi kullanmak için verdiği aile veya gruplar tarafından gerçekleştirilir. Böylece, çok emek talep eden sulama, halkın müşterek faaliyeti değil, bunun karşılığında devletten toprak alan ailelerin işiydi. Kehriz sisteminin devam ettiği Türkmenistan'da toprak, çoğunlukla, özel mülktür. Böylece, bu sistem İran'ı batı ve doğu komşularından kesin çizgilerle ayırdı ve toprak sahibi sınıfının oluşmasını sağladı ki bunun rolü *feodalizm*⁵ terimiyle tanımlanan anlama çok yakın. İran tarihinde toprak sahibi aristokrasi, hâkim sınıf olarak uzun süre varlığını korur, şehir hayatı ise nispeten geç gelişir. Aristokrasinin hâkimiyeti İran hayatının tüm cihetlerine akseder; edebiyatta destan ön planda ve resmî tarihin yerine resmî destan yaratılır. İran'ın şehir hayatının gelişmiş olduğu Ön Asya ülkeleriyle ilişkileri sonucunda zamanla İran'da doğanın etkisi zayıflar. Bunun neticesinde, Mezopotamya ve komşu toprakları ele geçiren İran hükümdarı Ön Asya despotizmi idealini benimser ve bu durum kralın toprak sahibi aristokrasiye karşı tutumunu etkiler.

İran'da hayat şartları zamanla değişir, özellikle İslamî dönemde şehir hayatı gelişir. İslam'dan önce büyük şehirler İran'ın sadece batı ve doğu sınırlarında görülür. Batı bölgelerde Mezopotamya kültürü, doğuda Hint kültürünün etkisiyle büyük şehirler, orta kısımda ise küçük şehir-

¹ ['Noviy Vostok' / dergisi notu:] Bu makale, yazarın 1929'da Şarkiyat İlmî Derneği Tarih ve Etnoloji Bölümünde sunduğu tebliğ metnidir. Bu ve bir sonraki makale, ŞİD'in belirlediği Doğu'da derebeylik üzerine diskusyon sırasına göre yayımlanmaktadır.

² 'Letopisi Marksizma (Zapiski İnstituta K. Marksa i F. Engelsa), III, M.-L., 1927, s. 41; K. Marks, *Britanskoe vladçestvo v İndii*, - K. Marks i F. Engels, Soçineniya, 2. baskı, c. 9, s. 130-136.

³ *Britanskoe vladçestvo v İndii* ve 'Letopisi Marksizma'nın aynı sayısında 'Pisma ob İndii' ortak başlığı altında (s. 44-55) basılan diğer iki makalede (*Ost-İndiyskaya kampaniya, ee istoriya i rezultats ee deyatelnosti; Buduşşie rezultats britanskogo vladçestva v İndii*) böyle bir hüküm yok. Bu yayının önsözünde (s. 37) D. Ryazanov Marks'ın Engels'e 2 Haziran 1853 tarihli mektubundan alıntı yapar. Burada Marks, Fransoia Bernier'in *Voyages* adlı kitabından bahsederken: 'Bernier, Şarktaki (Türkiye, İran, Hindistan) olayların temelinde *toprağın özel mülk olmadığı* yattığını doğru tespit etmiş. Bu, Doğu gökyüzüne bile doğru anahtar' der (K. Marks i F. Engels, Soçineniya, 2. baskı, c. 28, s. 215). Engels'in cevabını Marks '*Britanskoe vladçestvo v İndii*' makalesinde kullanır. Ryazanov, önsözde bunu da belirtir. V. V. Barthold bu iki mektuptan alıntılarını kasteder.

⁴ Barthold, *Oroşenie*, bu eserde c. III, s. 100

⁵ 'Feodalizm' terimi Barthold'un ancak bu makalesinde ortaya çıkar. Ortaçağ Doğusunda toprak sahipliği kategorisi ve feodal topluma özgü kurumların olduğunu birçok çalışmada gösteren V.V. Barthold, İran'da derebeyliğin oluşma sürecinin çeşitli yönlerini inceler. Bkz: *Köylü Hareketleri Tarihine Dair* makalesinde İran'da Mazdek hareketinin bastırılmasından sonra köylü sınıfın geçirdiği değişim, *Su'ûbija*'da ise şehir ve kale ilişkileri ele alınır. Karşılaştırmamız: Yakubovskiy, *Problema*, s. 71; Pigulevskaya, *Zarozhdenie feodalnih otnoşeniı; Uçenie o dokapitalistiçeskih formatsiah; Petruşevskiy, Derevnya i krestyane; Zemledelie*, s. 7-8, 233-235.

ler oluşur (buradaki şehirler İslamî dönemde gelişerek büyür⁶). Bu, İran'ın aristokratik feodal devletten çıkıp despot devlet haline geldiği dönemle ilgili daha önce dile getirilen tahminleri değiştirir⁷. Avrupa'da nasıl Germenler Roma İmparatorluğunu fethettikten sonra zamanla Roma kültürünün etkisi altına girdilerse, İranlılar da kültürel açıdan Ön Asya'nın tesiri altında kaldılar. Gobino'ya göre, Sasanî hanedanı artık Ön Asya despotizminin bütün özelliklerini taşır. Bu zamana kadar İran geleneklerinden uzaklaşır. Bu fikre karşı Sasanî dönemi İran üzerinde çalışmış Nöldeke'nin Sasanî Acem'in henüz süvari devlet olduğu görüşü getirilebilir. Arsaklılar devrinde İskender'den sonra İran'da millî geleneklerden uzaklaşma ve Yunan kültürünü özümseme görülür. Arsaklılar, üzerinde Yunanca yazıyla demir paralar bastırırdı ve Arsaklı İran'ın hayatı genel olarak Helenistik kültürün dış özelliklerine sahip. Dış Helenistik şekillere rağmen Arsaklılar Ahamenişlere göre daha Fars bir hanedandır, çünkü onlarda feodal aristokrasinin hâkimiyeti kralın iktidarından daha güçlü. İlk başta derebeylik toprak sahibi derebeylerin hükümdarlığı anlamında belirli bir karaktere sahip değil. İran'ın toplumsal sınıf yapısında üç saygın tabaka mevcut: ruhbanlar, askerî aristokrasi ve tarımcılar (serbest köylüler, serbest çiftçiler). Bu üç sınıf tüccar ve zanaatkârlardan oluşan dördüncü sınıfa karşı koyulur. Şehir hayatının ve ticaretin gelişmesine kadar bunlara hor gözle bakılırdı. Sınıf yapısının bu şekli dinin desteğini de almıştı ve peygamber Zerdüş'tün şahsiyetiyle ilgiliydi. Efsaneye göre Zerdüş kendisi ilk ruhban, ilk asker ve ilk çiftçiydi ve üç oğlunu da sırasıyla ruhban, asker ve çiftçi sınıflarının başçısı yaptı.

İleride Fars mitolojisiyle bağlantılı başka bir sınıf oluşur. Kronolojik olarak bu değişimin Sasanîler devrinde meydana geldiği tespit edilebilir. V.yy.da üç Sasanî hükümdarına nazırlık yapan Mihr-Narse için de Zerdüş gibi üç oğlunu üç sınıfın başına koyduğu anlatılır. Bu, V.yy. da Zerdüşlülükle desteklenen toplumsal yapının devam ettiğini gösterir. VI. yy. sonunda (Sasanî hanedanının sonu) tarımcılar saygın sınıfların arasında sayılmaz, onun yerini memur zümresi alır. Dördüncü tabaka –çiftçiler- şehir nüfusunun en alt sınıflarıyla birleşir. Böylece, Sasanî devrinin sonunda toplumun sınıf yapısı değişir. Ayrıca bu dönemde dinî metinlerde adı geçmeyen, fakat etkisi Sasanî İran'ın dışına taşan dihkân sınıfı ortaya çıkar. *Dihkân* kelimesi o zaman 'köylü nüfusu idare eden toprak sahibi' anlamına gelirdi. Arapça yazar X.yy. tarihçisi Taberî'de dihkânlıkla ilgili bilgiler var. Dihkânlık nispeten geç dönemde ortaya çıktıysa da başlangıcını mitik kral Manuçehr zamanına bağlarlar⁸. Bu, yazı ve yazılı tarihin olmadığı, geçmişle ilgili anlatmaların şimdiki zamana uydurarak anlatıldığı ülkelerde ortak bir görünüşdür. Türkler sahneye VI. yy. çıkmasına rağmen Fars destanında Turan ile İran arasındaki mücadele ezelden beri devam eder. Adaletin kurucusu ve koruyucusu sayılan mitik kral Manuçehr'in her köyde köylüleri yönetecek olan birini seçip ona dihkân adı verdiği rivayet edilir. Burada köyde hâkimiyetin tek kişinin eline geçtiği görülür.

Ben toplumda sınıf yapısının değişmesi komünist harekete bağlı olduğu gerçeğine dikkat çekmek isterim. Yeni sınıf yapısının oluştuğu V.yy. ve VI. yy. sonu arasındaki zaman diliminde Mazdek hareketi olarak adlandırılan komünist hareket doğar. Onun modern komünizmden farkı ilmî değil, özetle 'dünyada adaletin olması için insanlar malvarlığı açısından eşit olmalı' şeklinde dinî teoriye sahip olmasıdır⁹. Bu teori tüm dinlerde, özellikle Budizm ve Hıristiyanlık'ta, mevcuttur. Diğer dinlerde şahsî mal varlıktan vazgeçme şeklindeki riyazet gönüllü yapılır, Mazdek ise zorunlu komünizmin yayıcısıdır. Kral Kavad kendisi Mazdek'a katılır ve Mazdek'in öğretisi Acem'de yayılır. Maalesef, bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız için çok şey bizim için sır olarak kalmaya devam eder. Öncelikle tarihçiler Mazdek iktidarını özel mülkiyetin kaldırılmasından dolayı ülkede her türlü düzenin bozulduğu çöküş dönemi olarak tasvir ederler. Diğer yandan Roma ile savaşlar devam eder. Böyle buhranlı zamanda dış düşmanların galip gelmesi beklenirken mücadele hiç de Bizans'ın lehine dönmez, tersine İran askerî gücünü korur. Kral Kavad, hükümdarlığının sonuna doğru oğluna Mazdek hareketini bastırmasına izin verir ve eski düzen –anlaşılan, bazı değişikliklerle- yeniden kurulur.

⁶ V. V. Barthold'un İran şehirlerinin gelişmesinde Mezopotamya ve Hindistan'ın kültürel etkisini abartmasıyla ilgili bkz: Yakubovskiy, Problema, s. 66. Sasanî İran şehirleri hakkında bkz: Marqwart, *A catalogue*; Pigulevskaya, *Goroda İrana*.

⁷ Barthold, *Su'ûbîja*

⁸ Karşılaştırmız: Barthold, *Köylü Hareketleri Tarihine Dair*.

⁹ Barthold'un Mazdek hareketinin tanımı için yukarıya bkz.

Üçüncü saygın sınıf olan memur zümresinin oluşması belli bir derecede şehir hayatının gelişmesine bağlıdır. Böylece, başarısızlıkla sonuçlanan komünist hareketten en çok şehirli sınıf fayda gördüğü söylenebilir. Kral ve yönetici sınıflar, özellikle ruhban ve asker, arasında iktidar mücadelesinin ayrıntıları üzerinde durmayacağım. Kral ve aristokrasi arasındaki mücadele zayıf hükümdar sırasında soylu sınıfın lehine, aristokrasinin zayıflamasıyla kralın lehine döner. Kral ile mücadelede en çok aristokrasinin en üst unsurları zarar görür. Soylu sınıfların en saygın üyeleri zamanla önem ve ayrıcalıklarını yitirirler ve zamanla tüm toprak sahipleri arasında eşitlik kurulur ve dihkân tabakası oluşur¹⁰. Dihkânlar, sadece yeraltı kanallarıyla sulama sisteminin değil, tarlaların Amuderya ve Zeravşan'dan geçirilen kanallarla sulandığı bölgeler dâhil İran nüfusunun olduğu her yerdeydiler. Kanallar tüm halkın gücüyle yapıldı. Buna rağmen burada toprağın özel mülke girdiği ve sağlamaştırılmış kalelerde oturan toprak sahibi aristokrasinin olduğu görülür; bu bizim kullandığımız feodalizm anlamına uyar. İslam'ın ilk asırlarında şehir hayatı hızla gelişir; Arapların Ön Asya'daki fetihleri ve şehirlerin yıkımı, gelişmiş şehir hayatından tekrar derebeyliğe dönmekle sonuçlanan Germenlerin Roma İmparatorluğunu işgali arasındaki fark budur. Araplar, işgal ettikleri ülkelere kıyasla kültürel açıdan geride olsalar da şehirleri yıkıma uğratmayıp, tam tersine yeni şehirler kurdular. Bu şehirlere kendiliğinden hayat aktı ve eski şehirler önemini yitirdi. Bunun neticesinde şehirliler dihkânların önüne geçti ve halifelüğün dağılmasından ve yerel hanedanların oluşmasından sonra aristokrasi önemini kaybeder ve tahakküm düzeni kurulur. Orta Asya'da güçlü monarşi iktidarıyla sınırlanmadığı için dihkânlık uzun süre direnir. Orta Asya'da sadece toprak ağası değil, küçük beylik sahipleri de dihkân olarak adlandırılırdı¹¹; anlaşılın ağa ve dihkân arasında belirli bir fark yoktu. Dihkân süvariliği fikri Türkleri etkiliyordu; süvarilik, Türk'ün savaş kültürüne yakın. Türklerin arasında da küçük malikler dihkân olarak adlandırılır. Samanî hanedanı eski düzeni halifelik misali bürokratik merkez sistemine dönüştürmeye çalışınca ve Orta Asya'da zorbalık baş göstermeye başlayınca bu durum değişir. Bağdat'ta olduğu gibi Buhara'da Registan meydanında sarayın yanında hükümet binaları bulunurdu ve burada gelişmiş bürokratik sistem¹² olduğu aşikâr. Elbette dihkânlık sınıfı böyle bürokratik merkezleşmeyle uzlaşmazdı; ülkede kriz çıkınca dış düşmanlar bunu ülkeyi ele geçirmek için kullanıyorlardı. X.yy. sonunda Türk istilası yerli İran unsurunun egemenliğine son verir; fatihler değişir, fakat hâkimiyet yerli İranlıların eline geçmez. Türk istilası ve Samani hanedanının yıkılması sırasında dihkânlar Türklerin tarafına geçti ve bundan geçici fayda sağladılar. Arkeolojik verilerden Angren ırmağı vadisinde dihkânların kaleleri¹³ olarak kabul edilen tepelerin olduğu bilinir. Angren vadisi İlak adını taşıyordu. İlaklı dihkân için önceden sahip olduğu yetkisini Samanîler zamanında kaybettiği söylenir. Buradan İlaklı dihkânların bey unvanlarını kaybedip sadece toprak sahibi olarak kaldıkları anlaşılır. Mücadelenin genel karakteri Avrupa'dakine benzer: aristokrasi sınıf ayrıcalıklarını korumak için siyasî önemini kaybetmeye razı olur. Türklerin gelmesiyle İlaklı dihkân demir para bastırır, demek, siyasî önemini geri kazanıyor. XI. yy.da Türklerin Gaznevîlerle Amuderya'nın güneyindeki topraklar için mücadelesinde dihkânlar Türk ordusunda atlı süvari kolu oluştururlar. Fakat bu uzun sürmez, Türk hükümdarlar tekrar despot düzene dönerler ve hazinenin büyük kazanç elde ettiği şehirli tabakanın gelişmesine şart yarattılar. Bununla birlikte ikta sistemi İran derebeyliğiyle hiçbir ortak noktası olmayan başka bir feodalizm yaratır¹⁴.

Arapların İran'ı işgal etmeye başladığından beri sunî sulamaya (kanal) rağmen bazı arsalar çoğunlukla halifenin soyundan gelen şahısların mülkiyetine verilir. *Kat'î'a*, miras olarak kullanıma verilen arsa; *tu'ma* ise belirli bir şahısa verilir, o ölünce arsa hazineye geri verilir¹⁵; bularla ilgili X.yy.da¹⁶ kaleme alınan ve çeşitli bilim dallarından terimler içeren kitapta bahsedilir.

¹⁰ Karşılaştığımız: M. Dyakonov, *Oçerk*, s. 309–313, 412–413 ve orada belirtilen kaynaklar.

¹¹ Arap yayılması dönemindeki Sogd eserlerinden tespit edildiğine göre, VIII. yy. başında Zeravşan vadisinde dihkân kelimesi yerli halk tarafından kullanılmıyordu. Bu terimin Taberî yıllıklarında Sogd aristokrasi temsilcileri için kullanılması, Arapların bu terimi Doğu İran ve Horasan'dan Sogd'a götürmesiyle açıklanabilir.

¹² Barthold, *Turkestan*, - bu eser, c. I, s. 286–290.

¹³ Barthold, *Turkestan*, - bu eser, c. I, s. 229–231; Oroşenie, - bu eser, c. III, s. 218–219.

¹⁴ Karşılaştığımız: Petruşevskiy, *Zemledelie*, s. 256–269, 278–283 ve orada belirtilen kaynaklar.

¹⁵ Horemzî, *Mafâtiḥ*, s. 59.

¹⁶ Barthold, *Turkestan*, - bu eser, c. I, s. 298.

İki yönetim sistemi kurulur; hükümdarın iktidarı tamamen ele geçirdiğinde devlet düzeni en üst seviyeye ulaştığı kabul edilir; hazine tüm gelirleri merkezî hükümetin talimatıyla onun için toplanır; hükümdar ordu temsilcileri dâhil şu veya bu mevki sahibi şahıslara belirli bir maaş bağlar. Bu, Samanîler ve diğer hanedanların ulaşmak istedikleri ideal devlet düzeniydi. Gaznevîler de bunu uygulardı; Gaznevîlerin kimseye toprak dağıtmadıkları ve memurlara hazineden maaş ödedikleri anlatılır. X.yy.da para sisteminin çökmesiyle bu düzeni korumak güçleşir ve iktâ sistemi öne çıkar¹⁷; ordu mensuplarına maaş karşılığında arazi tahsis edilir; bu arsadan elde ettiği kârla kendini ve savaşa birlikte katılacağı at ve insanları beslemek zorundadır. Fars tahküm geleneğinin temsilcisi iktâ sistemine katıyen karşıdır. XI. yy.da Selçukluların Acem veziri Nizâmü'l-Mülk hükümdarın insanlara iktâ vermemesi gerektiği, gelirin hazinde toplanması gerektiği ve oradan maaşın verilmesi gerektiği fikrini öne sürer. İdeal bir devlet yapısı Sultan Mahmut Gaznevî'nin¹⁸ dönemine atfedilir. Bekker'in makalesinde ('Der İslam' dergisi, V. cilt)¹⁹ Nizâmü'l-Mülk'ün kendisinin askerlik hizmetinde bulunanlar için maaş yerine iktâ sistemini uygulamaya koyduğu belirtilir. Yaygınlık kazanan bu sistem Batı Avrupa'daki sistemden farklıdır. Avrupa'da toprak ağaları arsalarını kendileri işletirler, burada ise toprak değil, topraktan elde edilen gelir iktâyâ verilir. Böylece, gelir arazi sahipleri tarafından değil, devlet memurları tarafından toplanır. İktâ sahipleri sarayda kaldıkları için Avrupa'da olduğu gibi halk toprak sahiplerinin hizmetinde köleliğe geçmedi. Buna benzer bir şey vardı, fakat teoride maliklerin insanlara değil, sadece toprağa sahip oldukları fikri vardır, başka bir ifadeyle, çiftçiler birinin arsasından diğerine serbest bir şekilde geçebilirlerdi. Toprak sahipleri, arsalarını büyük gelir elde edebilecekleri düşündüğü çiftçilere verebilirlerdi. Tarımcılar toprağa bağlı değildiler, bu yüzden serbest hareket edebilirlerdi²⁰, fakat işlettikleri araziye hakları hiçbir şekilde korunmazdı.

İslam dünyasında Avrupa feodal yapısından farklı olarak toprak köleliği ve malikin toprağını şahsî amaçlarla kullanım yoktur. Toprak sahiplerinin arazilerinden kaçınması uzun süre İslam hâkimiyeti altında kalan İspanya'da da görülür. Rus araştırmacısı Kun 1873 yılında Horezm'e katıldığı kesif seferi esnasında toprak ağalarının hanın sarayında oturduklarını ve kendi ev işlerini yürütmediklerini gözlemler²¹. Hive Hanlığının eski önemini yitirdiği ve han ordusunun kaldırıldığı Rusya İmparatorluğunun üst yönetimi sırasında bu düzen bozulur. Harezmi'de artık toprak ağaları kendi malikânelerine çekilir ve ev işleri yürütmeye başlarlar.

Derebeyiler ve devlet arasındaki mücadeleye ilişkin birçok meseleye değinmiyorum. İktidarı eline almak için bazı hükümdarlar Avrupa örneklerinin etkisiyle feodallerle mücadele ettiler. Bu mücadele, özellikle İran ve Orta Asya'da çeşitli şekilleri aldı. XIX. yy.da hükümet ve aristokrasi arasında İran'da nispeten yumuşak, Orta Asya'da ise Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarında ağır cezalandırmalar ve idamlara kadar giden sert mücadele görülür. 1842 yılında neşredilen kitabında²² Hanıkov han ve Buharalı derebeyleri arasında mücadelenin ve sonuncusunun yok edilmesinden bahseder. Burada benim için anlaşılmayan, bu yüzden değinmeyeceğim birçok mesele var. Marksist çevrenin temsilcileri bana dihkânlık dönemi suni sulama ile sonraki dönemin suni sulama arasında belirli farkların olduğunu anlatmışlardı. Ancak geçmişte tespit edilebildiği kadarıyla Zeravşan'daki sulama sistemi²³ bugünkünün aynısıdır. Kanallar bozulur, yeniden yapılır; kanal başlarının yerleri değiştirilir, yani yapılan değişiklikler tamamen teknik sorunlara bağlıdır; yoksa toprak sahibi aristokrasinin egemenlik devri ile ilerleyen dönemler arasında sulama sisteminde köklü bir değişim yoktur.

Makalenin başlığı benim hiçbir şahsî sonuç çıkarma düşüncem olmadığını gösterir, üstelik bu şimdilik çoğu kaynağın yayınlanmadığı ve malzemenin eksikliği yüzünden imkânsız. Diğer çalışmalarım da bu meselelere değinmek ve onları çözmek için hazırlık malzemesi topladım ve onlar işbu sunumun temelini oluşturdu. Yayınlanan çalışmalarım da yer alan bilgilerin dışında yeni bir şey gündeme getirmedim.

¹⁷ İran'da iktâ sistemi hakkında bkz: Petruşevskiy, *Zemledelie*, s. 256.

¹⁸ *Nizam al-Mulk*, Schefer baskısı, s. 91-92.

¹⁹ Becker, *Steuerpacht*.

²⁰ Karşılaştırmamız: Barthold, *Köylü Hareketleri Tarihine Dair*; Petruşevskiy, *Zemledelie*, s. 321-339.

²¹ Kun, *Kultura oazisa*, s. 253: 'Hive Hanlığında mülk sahipleri, tarım işlerinden mesul yardımcılarıyla birlikte malikânede değil, Hive'de oturmalara ilginç'.

²² Hanıkov, *Opisanie Buharskogo hanstva*.

²³ Karşılaştırmamız: Barthold, *Oroşenie*, - bu eser, c. III, s. 185-204.

